QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2026-yil 10-son)
FILOLOGIYA
PHILOLOGY
https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i10.111

BADIIY MATNDA DIALEKTAL VA NOSTANDART BIRLIKLARNING SEMANTIK TARKIBI HAMDA VAZIFASI O‘RTASIDAGI MUNOSABAT

(Cho‘lpon nasri misolida)

Akramjonova Gulandom Ibroximjon qizi
Andijon davlat pedagogika instituti
O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi o‘qituvchisi
E-mail: akramjonovagulandom@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada badiiy matnda qo‘llangan dialektal va boshqa nostandart birliklarning semantik tarkibi bilan badiiy vazifasi o‘rtasidagi munosabat tadqiq etiladi. Ko‘rib chiqilgan ishlarda dialektizmlarning vazifalari ro‘yxat tarzida beriladi; birlikning dialektal maqomi, u qayd etilgan matnning ishonchliligi va vazifa ma’noning qaysi komponentiga tayanishi esa alohida mezon sifatida ajratilmagan. Tadqiqotning maqsadi – dialektal birlikning funksional-semantik tahlili uchun tekshirish mumkin bo‘lgan mezonlar tizimini asoslash va uni Cho‘lponning «Kecha va kunduz» romanidan olingan cheklangan namunada sinab ko‘rish. Tavsifiy, leksikografik, dialektologik, kontekstual, komponent, funksional-stilistik va qiyosiy tahlil qo‘llandi. Besh bosqichli ishchi model taklif etildi: matniy asos, leksikografik-dialektologik maqom, nutq subyekti, semantik tarkib, vazifa. Namunada dialektal maqomi tasdiqlangan hodisalar ikkita bo‘ldi; tahlil qilingan besh juftlikdan to‘rttasida nostandart birlik adabiy muqobiliga denotativ jihatdan teng bo‘lib, vazifasi shakl konnotatsiyasiga tayanadi. Romanning elektron matni va 2019-yilgi nashri solishtirilgan o‘rinlarning bir qismida nostandart shakllar bo‘yicha farq qiladi; bir holatda bu farq ma’noga ham daxldor bo‘lishi mumkin. Natijalar dastlabki bo‘lib, romanning 1936-yilgi nashri va bosma lug‘atlar asosida tekshirilishi lozim.

Kalit so‘zlar: *dialektizm, dialektal birlik, nostandart birlik, badiiy matn, funksional-semantik xususiyat, kontekstual ma’no, konnotatsiya, personaj nutqi, muallif nutqi, matniy asos, Cho‘lpon.*

Аннотация. В статье рассматривается соотношение семантического состава диалектных и иных нестандартных единиц и их художественных функций в тексте. В рассмотренных работах функции диалектизмов приводятся в виде перечня; диалектный статус единицы, надёжность текста, в котором она зафиксирована, и компонент значения, на который опирается функция, как отдельные критерии не выделяются. Цель исследования — обосновать систему проверяемых критериев функционально-семантического анализа диалектной единицы и апробировать её на ограниченной

выборке из романа Чулпана «Ночь и день». Применены описательный, лексикографический, диалектологический, контекстуальный, компонентный, функционально-стилистический и сопоставительный анализ. Предложена пятиэтапная рабочая модель: текстологическая основа, лексикографический и диалектологический статус, субъект речи, семантический состав, функция. В выборке диалектный статус подтверждён для двух явлений; в четырёх из пяти проанализированных пар нестандартная единица денотативно тождественна литературному эквиваленту, и её функция опирается на коннотацию формы. Электронный текст романа и издание 2019 года в части сопоставленных фрагментов расходятся в нестандартных формах; в одном случае расхождение может затрагивать и значение. Результаты предварительны и требуют проверки по изданию 1936 года и печатным словарям.

Ключевые слова: *диалектизм, диалектная единица, нестандартная единица, художественный текст, функционально-семантические особенности, контекстуальное значение, коннотация, речь персонажа, авторская речь, текстологическая основа, Чулпан.*

Abstract. The article examines how the semantic composition of dialectal and other non-standard units relates to their functions in a literary text. In the studies reviewed, the functions of dialectisms are given as a list, while the dialectal status of a unit, the reliability of the text attesting it, and the meaning component behind a function are not treated as separate criteria. The study aims to substantiate a set of verifiable criteria for the functional-semantic analysis of a dialectal unit and to test it on a limited sample from Cho‘lpon’s novel “Night and Day”. Descriptive, lexicographic, dialectological, contextual, componential, functional-stylistic and comparative analyses are used. A five-step working model is proposed: textual basis, lexicographic and dialectological status, speaking subject, semantic composition, and function. In the sample, dialectal status is confirmed for two phenomena; in four of the five pairs analysed, the non-standard unit is denotatively equivalent to its literary counterpart, and its function rests on the connotation of the form. In some of the passages compared, the electronic text and the 2019 edition differ in non-standard forms; in one case the difference may also bear on meaning. The results are preliminary and must be verified against the 1936 edition and printed dictionaries.

Keywords: *dialectism, dialectal unit, non-standard unit, literary text, functional-semantic features, contextual meaning, connotation, character speech, authorial narration, textual basis, Cho‘lpon.*

Kirish. Badiiy asar tili adabiy til me’yori bilan cheklanmaydi: unda jonli nutqning hududiy va ijtimoiy ko‘rinishlari ham ishtirok etadi. M. Baxtin konsepsiyasida roman ijtimoiy nutq turlarining badiiy uyushgan xilma-xilligi sifatida talqin qilinadi, personajlarning uslubiy jihatdan individuallashgan nutqi esa romanning asosiy kompozitsion-uslubiy birliklaridan biri sanaladi [1]. V. Vinogradov badiiy asardagi dialog turlarida yozma uslublar jonli nutqning dialekt va jargon unsurlari bilan qo‘shilishini qayd etgan [2]. Shu sababli dialektal birlikni

o‘rganish personaj nutqi, muallif nutqi va ular orasidagi chegara qanday qurilganini ko‘rsatishga xizmat qiladi.

O‘zbek tilshunosligida masalaning ikki tomoni ishlangan. Birinchisi — shevalarning o‘zi: sheva, dialekt va lahja tushunchalari farqlangan, o‘zbek tili uch lahja birligidan tarkib topgani ko‘rsatilgan [3], shevalar lug‘ati tuzilgan [4]. Ikkinchisi — adabiy til bilan sheva munosabati: sheva unsurlari adabiy tilga asta-sekin o‘tib, uni boyitishi [5], sheva so‘zlari leksik bo‘shliqlarni to‘ldirishi [6] ta’kidlangan. M. Yo‘ldoshev kitobi, annotatsiyasiga ko‘ra, badiiy matnda til vositalarining poetik aktuallashuvi va lingvopoetik tahlil tamoyillariga bag‘ishlangan [7].

Adabiyotlar sharhi. Ko‘rib chiqilgan ishlarda dialektizmlarning badiiy matndagi vazifalari ro‘yxat tarzida beriladi: mahalliy koloritni aks ettirish, personaj tilini individuallashtirish, uning hududi, turmush tarzi va kasbini ko‘rsatish [8]. Bu ro‘yxatlar uch savolni ochiq qoldiradi.

Birinchidan, dialektizm turlari manbalarda turlicha ajratiladi. Bir ishda besh tur (fonetik, leksik, grammatik, sintaktik, etnografik) sanaladi [9], boshqasida uch tur (fonetik, morfologik, leksik) [10], uchinchisida to‘rt tur (sof leksik, leksik-so‘z yasalish, fonematik, semantik) [11]. Turlar turlicha ajratilar ekan, vazifalar ro‘yxati qaysi turga qay darajada tegishli ekani alohida ko‘rsatilishi kerak.

Ikkinchidan, birlikning dialektal maqomi alohida tekshirishni talab qiladi. Izohli lug‘atda sheva so‘zi bilan so‘zlashuv tili so‘zi boshqa-boshqa belgilanadi [12], sheva bilan adabiy til chegarasi esa tarixan o‘zgaruvchan: masalan, «dada» so‘zi adabiy tilga shahar shevalaridan kirgani qayd etilgan [13].

Uchinchidan, tahlil qilinayotgan shakl qaysi matnga tegishli ekani muhim. D. Quronov maqolasining annotatsiyasiga ko‘ra, «Kecha va kunduz» romanining ilk va qayta nashrlari orasida tafovut bor va u muallifning ijodiy irodasini hisobga olmaslik deb baholangan [14]. Nashrlar farq qilar ekan, nostandart shakllar ham nashrdan nashrga farq qilishi mumkin.

Jahon tilshunosligida bu masala «adabiy dialekt» (literary dialect) tushunchasi doirasida muhokama qilinadi. S. Ayvz ta’rifiga ko‘ra, adabiy dialekt — muallifning hududiy, ijtimoiy yoki har ikki jihatdan cheklangan nutqni yozuvda aks ettirishga urinishi [15]. N. Peyj roman dialogi jonli nutqning aniq yozuvi emasligini ko‘rsatgan 1[6]. J. Hodson tarixiy tilshunoslar adabiy matndagi nutq tasvirini ishonchsiz manba deb topganini qayd etadi [17] va romanlar xizmatkorlar aslida qanday gapirgani haqida kam, nutqqa bo‘lgan munosabatlar haqida ko‘p ma’lumot berishini ko‘rsatadi [18]. J. Lich va M. Short kitobining mundarijasida «Dialekt va idiolekt» bo‘limi (5.4.2) «Haqiqiy nutq va badiiy nutq» bo‘limi (5.4) tarkibida berilgan [19]. Bu qarashlar birlikning matndagi o‘rni ham, matnning o‘zi ham tekshirilishi zarurligini ko‘rsatadi.

Metodologiya. Badiiy matndagi dialektal birlikning funksional-semantik tahlili uchun tekshirish mumkin bo‘lgan mezonlar tizimini asoslash va uni Cho‘lponning «Kecha va kunduz» romanidan olingan cheklangan namunada sinab ko‘rish. Shu maqsadda quyidagi vazifalar belgilandi:

1. Birlikning dialektal maqomini aniqlash mezonlarini belgilash;

2. Birlikning lug‘aviy va kontekstual ma’nosi, denotativ va konnotativ komponentlari munosabatini tavsiflash;
3. Birliklarning vazifalarini ishchi tasnif asosida tahlil qilish va ularning o‘zaro aloqasini ko‘rsatish;
4. Muallif nutqi va personaj nutqida bunday birliklarning qo‘llanishini qiyoslash;
5. Matn nashrlari orasidagi farqning tahlil natijasiga ta’sirini baholash.

Natijalar.

Birliklar besh mezon bo‘yicha tekshirildi (1-jadval); qaysi bosqich qaysi birlikka tatbiq etilgani natijalar jadvallarida ko‘rsatilgan. Bu tartib manbalarda tayyor holda berilmagan; u ushbu maqolaning tahliliy modeli sifatida taklif etiladi.

1-jadval

Tahlil bosqichlari va mezonlari

Bosqich	Mezon	Savol	Tayanch
1	Matniy asos	Shakl qaysi matnda qayd etilgan, matnlarda bir xilmi?	roman matnining ikki manbasi [26]; nashrlar tafovuti haqidagi maqola [23]
2	Leksikografik-dialektologik maqom	Birlik lug‘atda «sheva» belgisi bilan berilganmi yoki dialektologik tavsifda sheva xususiyati sifatida ko‘rsatilganmi?	elektron lug‘at; izohli lug‘at; dialektologik tavsiflar
3	Nutq subyekti	Birlik muallif nutqidami yoki personaj nutqida; kim kimga gapiradi?	roman matnining ikki manbasi
4	Semantik tarkib	Adabiy muqobilidan denotativ farqi bormi; qanday konnotativ belgi qo‘shiladi?	sema tushunchasi; konnotatsiya tushunchasi
5	Vazifa	Birlik matnda qaysi vazifa(lar)da qatnashadi?	ishchi tasnif (3.3-bo‘lim)

a) *Tavsifiy metod* birliklarni matndan ajratish va turlarga (talaffuz varianti, grammatik shakl, leksik birlik) guruhlash uchun qo‘llandi.

b) *Leksikografik tekshiruv* 2-bosqich uchun xizmat qildi. «O‘zbek tilining izohli lug‘ati»ning kirish qismida sheva so‘zlari «шв.», so‘zlashuv tili so‘zlari «с.т.» belgisi bilan berilishi va sheva so‘zlari lug‘atga uch guruhda kiritilgani ko‘rsatilgan: adabiy tilda parallel qo‘llanadiganlar, adabiy tilga mansub bo‘lmasa-da ko‘pchilik shevalarda va yozma manbalarda uchraydiganlar, adabiy tilda varianti bo‘lmaganlar.

Alohida so‘zlarning belgisi bosma lug‘at bo‘yicha emas, izoh.uz elektron lug‘ati bo‘yicha tekshirildi; bu resurs o‘zining bosma manbasini ko‘rsatmaydi.

c) *Dialektologik tekshiruv* grammatik shakllar uchun qo‘llandi: shakl sheva xususiyati sifatida tavsiflanganmi, degan savolga dialektologiya adabiyoti bo‘yicha javob izlandi.

d) *Kontekstual tahlil* 3-bosqichda va kontekstual ma’noni aniqlashda qo‘llandi: birlik qatnashgan gap, so‘zlovchi, tinglovchi va vaziyat hisobga olindi.

e) *Komponent tahlili* 4-bosqich uchun xizmat qildi. So‘zning lug‘aviy ma’nosi semema, uning tarkibiy qismlari sema deb olindi; semalarning arxisema, integral, differensial va potensial turlari hamda emotik sema tushunchasi tayanch qilindi. Ma’no komponentlarini denotativ va konnotativ qismlarga ajratish ushbu maqolaning ish tartibiga tegishli. Konnotatsiya V. Teliya ta’rifiga tayanib tushunildi: u so‘zlovchining atalayotgan narsaga emotiv munosabatini ifodalaydi hamda emotiv-baho modalligi va uslubiy belgilanganlikni o‘z ichiga olishi mumkin.

f) *Funksional-stilistik tahlil* 5-bosqichda birlikning matndagi vazifasini aniqlashga xizmat qildi.

g) *Qiyosiy tahlil* uch yo‘nalishda qo‘llandi: nostandart birlik — adabiy muqobil; muallif nutqi — personaj nutqi; elektron matn — 2019-yilgi nashr.

Namunadagi nostandart birliklar 2-bosqich mezoni bo‘yicha to‘rt holatga ajraldi: dialektal maqomi tasdiqlangan birliklar; so‘zlashuv yoki so‘kish belgisi bilan berilgan birliklar; kam qo‘llanadigan so‘z; maqomi ochiq qolgan birliklar (2-jadval).

2-jadval

Namunadagi nostandart birliklarning maqomi

Birlik (matndagi shakl)	**Adabiy muqobili**	**Tekshiruv natijasi (lug‘at belgilari va izohlari elektron lug‘at bo‘yicha)**	**Maqom**
ena	ona	elektron lug‘atda «sheva» belgisi bilan, izohi «Ona.»	dialektal: lug‘at belgisi bilan tasdiqlangan
qaratqich va tushum ma’nosidagi -di (Saltanatxondi chaqirtiray; Saltanatxondi o‘rtog‘imi?)	-ni; -ning	shahar shevalarida qaratqich va tushum kelishiklari qorishtiriladi; O‘g‘uz, Toshkent va Farg‘ona shevalarida ular bir ko‘rsatkich bilan ifodalanadi; tushum kelishigi qo‘shimchasining assimilyatsiyaga uchragan variantlari Toshkent shevasida ayniqsa yaqqol ko‘rinadi	dialektal: hodisa dialektologik tavsif bilan tasdiqlangan (*-di* variantining o‘zi bosma manbada alohida tekshirilishi lozim)
shundoq; valdiramoq	shunday;	«so‘zlashuv tili» belgisi bilan	so‘zlashuv tiliga oid, dialektal emas
bachchag‘ar		«so‘k.» belgisi bilan	so‘kish so‘zi, dialektal emas

Birlik (matndagi shakl)	Adabiy muqobili	Tekshiruv natijasi (lug‘at belgilari va izohlari elektron lug‘at bo‘yicha)	Maqom
g‘adab (matnda: g‘adablab, g‘adablagandan)	(yaqin shaklli so‘z: g‘azab)	«kam qo‘ll.» belgisi bilan, izohi «Koyuvchi, tanbehli muomala.»	kam qo‘llanadigan so‘z; sheva belgisi yo‘q
optov; ashulla	oftob; ashula	«optov» va «ashulla» uchun lug‘at maqolasi yo‘q; «oftob» va «ashula» belgisiz berilgan	maqomi ochiq
qandoq; (bir) qur; nonqoqi	qanday;	lug‘at maqolasi yo‘q	maqomi ochiq
bo‘laridi, deridi, chaqirtirmasidi, boride	bo‘lar edi, der edi, chaqirtirmas edi, bor edi	dialektologik manbalarning ko‘rilgan sahifalarida uchramadi	maqomi ochiq

Jadvaldan uch kuzatuv kelib chiqadi. Birinchidan, matndagi nostandart shaklning hammasi ham dialektal emas: *bachchag‘ar*, *valdiramoq* va *shundoq* elektron lug‘atda sheva emas, so‘kish va so‘zlashuv belgisi bilan berilgan. Ikkinchidan, dialektal maqomi tasdiqlangan hodisalar ikkita: bitta leksik (*ena*) va bitta grammatik (*-di*). Uchinchidan, qolgan birliklar haqida ko‘rilgan manbalar asosida «dialektal» degan hukm chiqarib bo‘lmaydi.

TS1 ga javob: dialektal maqom matnning o‘zidan emas, lug‘at belgisi va dialektologik tavsifdan olinadi. Ular bo‘lmasa, birlik nostandart birlik sifatidagina qayd etiladi va dialektizm sifatida talqin qilinmaydi. Shu sababli quyida tasdiqlangan dialektal birliklar bilan birga maqomi ochiq nostandart birliklar ham tahlil qilinadi, lekin har safar ularning maqomi ko‘rsatiladi.

4-bosqichda birliklar adabiy muqobilga yoki uning o‘rnida keladigan yaqin shaklli adabiy so‘zga denotativ jihatdan teng yoki teng emasligiga qarab ikki tipga ajratildi. Denotativ farq elektron lug‘at izohlari va dialektologik tavsif bo‘yicha aniqlandi; *optov* va *bo‘laridi* uchun tenglik maqola muallifining talqini. Konnotativ belgi ham maqola muallifi tomonidan qo‘yildi (3-jadval). Adabiy muqobili ham, yaqin shaklli so‘zi ham bo‘lmagan birliklar bu ajratishdan tashqarida qoladi; namunada bunday birlik ishonchli aniqlanmadi.

3-jadval

Denotativ va konnotativ komponentlar qiyosi

Juftlik	Denotativ farq	Asos	Qo‘shiladigan konnotativ belgi	Tip
ena – ona	yo‘q	izohi «Ona.»	sheva; og‘zaki nutq	A

Juftlik	Denotativ farq	Asos	Qo‘shiladigan konnotativ belgi	Tip
Saltanatxondi – Saltanatxonni	yo‘q	ikki kelishik ma’nosi bir ko‘rsatkich bilan ifodalanadi	sheva; og‘zaki nutq	A
optov – oftob	yo‘q	bir so‘zning talaffuz variantlari; bir qismda ikkala shakl ham uchraydi	og‘zaki nutq	A
bo‘laridi – bo‘lar edi	yo‘q	to‘liqsiz fe’lning qo‘shilib yozilgan shakli	og‘zaki nutq	A
g‘adab – g‘azab	bor (ehtimol)	izohlari: «Koyuvchi, tanbehli muomala.» va «Kuchli darajada achchiqlanish hissi; qahr, jahl.»	aniqlanmadi	B (nomzod)

A tip – adabiy muqobiliga denotativ jihatdan teng birliklar. 3-jadvaldagi besh juftlikdan to‘rttasi shu tipga mansub. Ularda narsa, munosabat va zamon ma’nosi adabiy shakldagi bilan bir xil; farq konnotativ belgida: nostandart shakl replikani og‘zaki, kitobiy bo‘lmagan nutqqa mansub qiladi. Qurvonbibi qiziga erining ko‘rpa-to‘shagini shamollatishni buyuradi: *«Optovga olib chiqib yoy!»*

Shu qismning o‘zida muallif nutqida adabiy shakl kelgan: «Oftob tanurini qizita tushdi». Ikki shakl bir so‘zning variantlari, ammo biri personaj nutqida, ikkinchisi muallif nutqida turadi.

A tip turli darajadagi birliklarni qamraydi: talaffuz varianti (*optov*), kelishik shakli (*-di*), to‘liqsiz fe’l shakli (*bo‘laridi*) va leksik dublet (*ena*). Demak, bu ajratish mavjud tasniflardagi fonetik, grammatik va leksik turlar bilan kesishadi.

Ena so‘zi elektron lug‘atda «sheva» belgisi bilan «Ona.» deb izohlangan, ya’ni *ona* so‘zidan denotativ farqi yo‘q. 2019-yilgi nashrda u murojaat shaklida uchraydi: aravakash kampirga «Shahardan bir arava mehmon olib keldim, ena!» deydi, Zebi esa «Enajon, turing, kelib qoldik!» deb murojaat qiladi. Murojaatda so‘z shaxsni atash bilan birga so‘zlovchining munosabatini ham ifodalaydi; *-jon* qo‘shimchasi erkalash ottenkasini qo‘shadi. Bu qo‘shimcha ma’no sheva so‘zining o‘ziga emas, murojaat vaziyatiga tegishli: adabiy *ona* so‘zi ham murojaatda shunday qo‘llanadi. Murojaat qilinayotgan ayol so‘zlovchining onasi bo‘lmasa, so‘z keksa ayolga hurmat shakli sifatida kengaygan ma’noda qo‘llangan bo‘ladi; personajlarning qarindoshlik munosabati matn bo‘yicha aniqlanmagani uchun bu faraz ochiq qoldiriladi.

B tip – adabiy tildagi yaqin shaklli so‘zdan ma’no jihatdan farq qilishi mumkin bo‘lgan birliklar. Namunada bu tipga bitta nomzod bor. Qurvonbibi qiziga shikoyat qiladi: *«Otangning fe’lini bilasan-ku, bekordan bekorga meni g‘adablab o‘tiribdi…»*

Eriga esa «Eshonbuvam g‘adablagandan keyin esingiz kiradi» deydi. Elektron lug‘atda *g‘adab* va *g‘azab* alohida lug‘at maqolasi sifatida, turli izoh bilan berilgan: birinchisi – “Koyuvchi, tanbehli muomala”, ikkinchisi — “Kuchli darajada achchiqlanish hissi; qahr, jahl”. Shunga ko‘ra *g‘adablab* shakli “koyib, tanbeh berib” ma’nosida o‘qilishi mumkin va *g‘azablab* shakliga teng bo‘lmasligi ehtimol. Bu xulosa ehtiyotkorlik bilan qabul qilinishi kerak: lug‘atda faqat ot shakllari tekshirildi, fe’l shakllari tekshirilmadi; ikki so‘zning kelib chiqishi umumiy bo‘lishi ham mumkin.

TS2 ga javob: A tipdagi birliklarda vazifa denotativ ma’noga emas, shaklning konnotativ belgisiga tayanadi. Bunday shakl adabiy muqobil bilan almashtirilsa, xabar o‘zgarmaydi, lekin replikaning og‘zaki nutqqa mansubligini bildiruvchi belgi yo‘qoladi. B tipda almashtirish xabarning o‘ziga ham ta’sir qilishi mumkin.

Vazifalar olti banddan iborat ishchi tasnif bo‘yicha ko‘rib chiqildi. Ulardan mahalliy kolorit yaratish, personaj nutqini individuallashtirish va his-tuyg‘uni ifodalash ko‘rilgan manbalardagi ro‘yxatlarda uchraydi; nominativ, kontekstual-semantik va uslubiy vazifalar tahlil ehtiyojidan kelib chiqib qo‘shildi. Bu tasnif barcha manbalarda qabul qilingan yagona tasnif emas.

1. Nominativ va nominativ-identifikatsion vazifa. Ta’rifi: birlik narsa, harakat yoki shaxsni ataydi, shaxsni muayyan munosabat doirasida belgilaydi. Atash har ikki tipga xos; farq shundaki, A tipda adabiy so‘z ham xuddi shu narsani ataydi. Vazifa sheva so‘zi adabiy tilda nomi bo‘lmagan tushunchani ataganda to‘liq namoyon bo‘ladi: izohli lug‘at adabiy tilda varianti bo‘lmagan sheva so‘zlarini alohida guruh sifatida ajratadi, sheva so‘zlari leksik bo‘shliqni to‘ldirishi ham qayd etilgan. Namunada adabiy muqobili yo‘qligi ishonchli aniqlangan birlik topilmadi: *nonqoqi* va *qur* so‘zlarining ma’nosi va maqomi tasdiqlanmadi (2-jadval). Identifikatsion jihat *ena* murojaatida ko‘rinadi: so‘z tinglovchini yaqinlik yoki hurmat munosabati doirasida belgilaydi (3.2-bo‘limdagi faraz ochiq).

2. Kontekstual-semantik vazifa. Ta’rifi: birlik kontekstda lug‘aviy ma’nosiga qo‘shimcha ottenka oladi yoki ma’nolaridan biri aniqlashadi. Maqola talqinida bu sememadagi potensial semalarning so‘zlovchi, tinglovchi va vaziyat ta’sirida faollashuvi sifatida tushuniladi. Namunada ikki ko‘rinish kuzatildi. (a) Ma’no tanlanishi: «Optovga olib chiqib yoy!» gapida so‘z *oftob* so‘zining elektron lug‘atda berilgan ma’nolaridan oftob tushib turadigan joy ma’nosida kelgan. (b) Munosabat ifodasining qo‘shilishi: *ena* murojaatda (3.2). Har ikki holatda qo‘shimcha ma’no shaklning nostandartligidan emas, kontekstdan keladi va adabiy muqobilga ham birdek xos.

3. Ekspressiv-emotsional vazifa. Ta’rifi: birlik so‘zlovchining his-tuyg‘usi va bahosini ifodalashda qatnashadi. Mexanizmi: emotik sema yoki shaklning og‘zakilik belgisi. Dalil: kelin Zebiga qoyil qolib “Zebixondi qarang, Zebixondi!” deydi; mingboshi aminlarga “Senlardi amin qilib, qo‘lingga amal bergandan xafa bo‘ldim-ku!” deydi. Bu gaplarda his-tuyg‘uni undov ohangi, takror va gap qurilishi beradi; *-di* shakli gapni og‘zaki nutq sifatida idrok ettiradi. Ko‘rilgan misollarda A tipdagi shakl ekspressivlikni o‘zi yaratmaydi, uni qo‘llab-quvvatlovchi og‘zaki muhitni ta’minlaydi. Qiyos uchun: Tog‘ay Murod asarlari materialida his-hayajon tovushni cho‘zib yozish orqali berilgani qayd etilgan; tatar adabiyoti

materialida kichraytirish qo‘shimchalari ham erkalash, ham kinoya uchun xizmat qilishi ko‘rsatilgan.

4. Xarakterologik vazifa. Ta’rifi: birlik personajning ijtimoiy, hududiy va nutqiy qiyofasini ko‘rsatadi. Namunada *-di* shakli Zebi, kelin, Xolmat va mingboshi nutqida uchraydi; to‘liqsiz fe’lning qo‘shilib yozilgan shakli Zebi, Qurvonbibi, Miryoqub va mingboshida bor; *qandoq* shaklini mingboshi ham, Zebi ham qo‘llaydi. Demak, ko‘rilgan qismlarda bu shakllar shaharlik qiz, qishloqdagi personajlar, mingboshi va Miryoqub nutqida uchraydi; ularning personajlarni bir-biridan ajratishi namunada kuzatilmadi (chastota tekshirilmagan; 6-banddagi *qandoq* va *qanday* farqi bu savolni ochiq qoldiradi). Ular personaj nutqini muallif nutqidan ajratadi, lekin bu chegara ham mutlaq emas (3.4).

5. Tasviriy vazifa va xalqona nutq muhitini yaratish. Ta’rifi: birliklar birgalikda voqea kechayotgan muhitning nutqiy manzarasini beradi. Bu yerda yakka birlik emas, birliklar yig‘indisi ishlaydi. Elektron matnda murojaat so‘zi (*oyi*), nostandart shakllar (*-di*, *bo‘laridi*) va so‘zlashuv birliklari (*valdiramoq*, *shundoq*) birga kelib, dialoglarga og‘zaki nutq tusini beradi. V. Vinogradov iborasi bilan aytganda, bular — tasvirlanayotgan muhit nutqining ijtimoiy-ekspressiv bo‘yoqlari. Xarakterologik vazifadan farqi: u yerda birlik bitta personajni, bu yerda butun muhitni belgilaydi.

6. Uslubiy vazifa va kommunikativ ta’sirchanlik. Ta’rifi: birlik dialogning og‘zaki nutq sifatida ishonarli chiqishiga xizmat qiladi. Elektron matnda nostandart shakllar izchil emas. Zebining bir replikasida to‘liq shakl (*deb edim*) va qo‘shilib yozilgan shakl (*bo‘laridi*) yonma-yon turadi: «Saltanatxondi chaqirtiray deb edim. Bir kelib o‘ynab ketsa yaxshi bo‘laridi». Miryoqub «O‘zi buyruq berib yoptirsa bo‘laridi…» deydi, shu qismning o‘zida esa *qandoq* emas, *qanday* shaklini qo‘llaydi: «Qanday maqtab yozishdi». A tipdagi shakllar tanish so‘zlarning variantlari bo‘lib, o‘quvchidan izoh talab qilmaydi. Bu noizchillik roman dialogi jonli nutqning aniq yozuvi emasligi haqidagi qarashga zid emas (4-bo‘lim), biroq u matn tarixi bilan ham bog‘liq bo‘lishi mumkin (3.5). Shuning uchun uni muallifning ongli tanlovi deb aytishga hozircha asos yetarli emas.

TS3 ga javob: vazifalar turli darajada yuzaga chiqadi. Nominativ vazifa — birlikning o‘zida; kontekstual-semantik va ekspressiv-emotsional vazifa — birlikning gap va vaziyat bilan birikuvida; xarakterologik vazifa — birlik bilan so‘zlovchi munosabatida; tasviriy va uslubiy vazifa — birliklar yig‘indisida. Shu sababli bir birlik bir vaqtda bir necha vazifada qatnashadi: *Saltanatxondi* shakli kelishik ma’nosini ifodalaydi, replikani og‘zaki nutqqa mansub qiladi va boshqa shakllar bilan birga dialog muhitini hosil qiladi.

Semantik xususiyat va uslubiy vazifa farqi. Semantik xususiyat — birlik sememasini tashkil etuvchi semalar; maqolada ular denotativ va konnotativ komponentlarga ajratib qaraldi. Uslubiy vazifa — shu birlikning matn qurilishidagi roli. A tip bu farqni ko‘rsatadi: *optov* shakli *oftob* so‘zidan faqat konnotativ belgi bilan farq qiladi, matndagi roli esa sezilarli — u replikani personajga mansub qiladi. J. Chembers va P. Tradgill talaffuzdagi farqni (aksent) grammatik va, ehtimol, leksik farqlarni ham qamraydigan dialektdan ajratadi; shu nuqtayi nazardan *optov* talaffuz darajasidagi, *-di* grammatik darajadagi, *ena* leksik darajadagi belgidir. Ular har bir so‘zlovchi kamida bitta dialektda gapirishini va standart ingliz tili ham boshqalari kabi dialekt

ekanini ta’kidlaydi. Bundan badiiy matn uchun shunday faraz chiqarish mumkin: shaklning «dialektal» bo‘lib ko‘rinishi matn ichida muallif nutqi bilan qurilgan qarama-qarshilikka ham bog‘liq.

Nega vazifani lug‘aviy ma’noning o‘zi bilan aniqlab bo‘lmaydi. Namuna uch sababni ko‘rsatdi. Birinchidan, A tipda lug‘aviy ma’no adabiy muqobil bilan bir xil. Ikkinchidan, vazifa nutq subyektiga bog‘liq: muallif nutqida ham uchraydigan shakl (*ashulla, boridi*) personajni tavsiflamaydi. Uchinchidan, vazifa matniy asosga bog‘liq: 2019-yilgi nashrda *Oftobga* turgan o‘rinda xarakterologik vazifa haqida gapirib bo‘lmaydi. V. Vinogradov yozuvchi lug‘atini so‘zlarning hududiy kelib chiqishi bo‘yicha saralab, ularning asardagi vazifasini so‘ramaydigan ilk tadqiqotlarni tanqid qilgan va yozuvchi nutqdagi yangiliklarini ichki, estetik jihatdan oqlashi shartligini ta’kidlagan. Bunday oqlanganlikni tekshirish ham kontekstni talab qiladi.

Maqom qaysi davr me’yoriga nisbatan belgilanadi. Birliklarning maqomi hozirgi elektron lug‘at belgilari bo‘yicha tekshirildi, elektron matn esa 1936-yil sanasi bilan berilgan. Sheva bilan adabiy til chegarasi vaqt o‘tishi bilan o‘zgaradi: «dada» so‘zi adabiy tilga shahar shevalaridan, «ada» so‘zi Toshkent shahar shevasidan kirgani qayd etilgan. Demak, bugungi lug‘atda belgisiz turgan so‘z asar yozilgan davrda sheva unsuri sifatida idrok etilgan bo‘lishi yoki aksincha bo‘lishi mumkin. Shu sababli 2-bosqich natijasi «hozirgi me’yorga nisbatan maqom» deb o‘qilishi, yozuvchi davridagi me’yor esa o‘sha davr lug‘atlari va imlo qoidalari bo‘yicha alohida tekshirilishi kerak.

Muallif nutqi va personaj nutqi. N. Peyj bayon nasri «neytral» fon hosil qilishini va dialogning o‘ziga xosliklari shu fonda ajralib turishini, nutq esa xarakterni bayondan ko‘ra bevosita ochishini yozadi. *Oftob* va *optov* juftligi shu modelga mos keladi. Ammo elektron matnda muallif nutqida ham nostandart shakllar bor (3.4), ya’ni fon to‘liq neytral emas. M. Baxtin konsepsiyasida roman ijtimoiy nutq turlarining xilma-xilligi sifatida tushuniladi; ko‘rilgan qismlarda bu xilma-xillik «adabiy muallif nutqi — shevada gapiruvchi personaj» tarzidagi keskin qutblar ko‘rinishida emas. Bu kuzatuv bir necha shaklga tayanadi va ilk nashr bo‘yicha tekshirilishi kerak bo‘lgan faraz darajasida qoladi.

Xulosa

1. Badiiy matndagi birlikni dialektal deb atash uchun matnning o‘zi yetarli emas. Namunada dialektal maqomi lug‘at belgisi yoki dialektologik tavsif bilan tasdiqlangan hodisalar ikkita bo‘ldi (*ena*; qaratqich va tushum ma’nosidagi *-di*); uch birlik so‘zlashuv yoki so‘kish belgisi bilan, bir so‘z (*g‘adab*) «kam qo‘ll.» belgisi bilan berilgan, qolganlarining maqomi ochiq qoldi.
2. Namunadagi nostandart birliklarni adabiy muqobilga yoki yaqin shaklli adabiy so‘zga denotativ tengligi bo‘yicha ikki tipga ajratish mumkin. A tipda birlik adabiy muqobiliga denotativ jihatdan teng va vazifasi shaklning konnotativ belgisiga tayanadi; tasdiqlangan ikkala dialektal hodisa ham shu tipga mansub. B tipga namunada bitta nomzod (*g‘adablab*) to‘g‘ri keladi va u qo‘shimcha tekshiruvni talab qiladi.
3. Vazifani lug‘aviy ma’noning o‘zi bilan aniqlab bo‘lmaydi: A tipda lug‘aviy ma’no adabiy muqobil bilan bir xil, vazifa esa nutq subyekti va matniy asosga bog‘liq.

4. Vazifalar turli darajada yuzaga chiqadi: birlikning o‘zida (nominativ), birlikning gap va vaziyat bilan birikuvida (kontekstual-semantik, ekspressiv-emotsional), birlik bilan so‘zlovchi munosabatida (xarakterologik), birliklar yig‘indisida (tasviriy, uslubiy). Shu sababli bir birlik bir vaqtda bir necha vazifada qatnashadi.

Kelgusi tadqiqot yo‘nalishlari: romanning 1936-yilgi nashri bilan to‘liq qiyos; birliklarni «O‘zbek xalq shevalari lug‘ati» va izohli lug‘atning bosma jildlari bo‘yicha tekshirib, hududiy mansubligini aniqlash; namunani butun roman va Cho‘lponning boshqa nasriy asarlari hisobiga kengaytirib, miqdoriy tahlil o‘tkazish; personajlar nutqini nostandart shakllar bo‘yicha tizimli solishtirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2013.
2. Дониёров Х., Йўлдошев Б. Адабий тил ва бадиий стиль / Масъул муҳаррир Ш. Шоабдураҳмонов. – Тошкент: Фан, 1988. – ISBN 5-648-00156-8.
3. Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент: Фан, 2008. – 160 б.
4. Миртожиев М. М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент: Mumtoz so‘z, 2010. – 288 б. – ISBN 978-9943-363-65-6.
5. Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси: дарслик. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004. – 112 б. – ISBN 5-86484-007-6.
6. Қуронов Д. Чўлпон насри поэтикаси. – Тошкент: Шарқ, 2004. – 288 б.
7. Қуронов Д. Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романи илк ва қайта нашрларидаги бир тафовут ҳақида // FarDU ilmiy xabarlari. – 2020. – T. 26, № 6. – Б. 75–81. – URL: https://journal.fdu.uz/index.php/sjfsu/article/view/1063
8. Ҳасанов А. М. Адабий тил ва шева лексикасининг фарқланиши хусусида // Ўзбекистонда хорижий тиллар. – 2020. – № 6 (35). – Б. 41–51. – DOI: 10.36078/1613982881.
9. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 80 000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси. 5 жилдли / А. Мадвалиев таҳрири остида. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006–2008. – 1-жилд: А–Д. – 2006. – 680 б. – ISBN 978-9943-07-051-6.
10. Ўзбек халқ шевалари луғати / Масъул муҳаррир Ш. Шоабдураҳмонов. – Тошкент: Фан, 1971. – 408 б.
11. Бахтин М. М. Слово в романе // Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики: Исследования разных лет. – Москва: Художественная литература, 1975. – С. 72–233.
12. Виноградов В. В. О языке художественной литературы. – Москва: Гослитиздат, 1959. – 652 с.
13. Камаева Р. Б. Диалектная лексика в языке татарской художественной литературы // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2016. – № 11 (65): в 3 ч. Ч. 1. – С. 120–122. – URL: https://philology-journal.ru/article/phil20162634/pdf

14. Плахотник У. А. Особенности функционирования диалектизмов в романе Б. П. Екимова «Родительский дом» // Дальневосточный филологический журнал. – 2025. – Т. 3, № 2. – С. 137–141. – DOI: 10.24866/2949-2580/2025-2/137-141.
15. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – Москва: Наука, 1986. – 143 с.
16. Юлдашева Ш., Жиянова Н., Максумова С. Диалектизмы и окказионализмы в художественном тексте (на примере произведений Тогай Мурада) // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2024. – № 4 (196). – С. 156–166. – DOI: 10.26577/EJPh.2024.v196.i4.ph14.
17. Chambers J. K., Trudgill P. Dialectology. 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – xiv, 201 p.
18. Hodson J. Talking like a servant: What nineteenth century novels can tell us about the social history of the language // Journal of Historical Sociolinguistics. – 2016. – Vol. 2, No. 1. – P. 27–46. – DOI: 10.1515/jhsl-2016-0002.
19. Ives S. A Theory of Literary Dialect // Tulane Studies in English. – 1950. – Vol. 2. – P. 137–182.
20. Leech G., Short M. Style in Fiction: A Linguistic Introduction to English Fictional Prose. 2nd ed. – Harlow: Pearson Longman, 2007. – xiii, 404 p. – ISBN 978-0-582-78409-3.
21. Page N. Speech in the English Novel. 2nd ed. – Houndmills, Basingstoke: Macmillan, 1988. – x, 173 p. – DOI: 10.1007/978-1-349-19047-8.
22. Cho‘lpon. Kecha va kunduz (1936) (elektron matn) // Vikimanba (Wikisource). – URL: https://wikisource.org/wiki/Kecha_va_kunduz/08 va shu asarning boshqa qism sahifalari (murojaat sanasi: 12.10.2026).
23. Cho‘lpon A. Kecha va kunduz: roman. Birinchi kitob — Kecha / Nashrga tayyorlovchilar T. Eshbek, B. Haydar. – Toshkent: Ilm-ziyo-zakovat, 2019. – 288 b. – ISBN 978-9943-5769-6-4. – Elektron nusxa: https://anyflip.com/xbrjs/umme/basic (murojaat sanasi: 12.10.2026).